

ФРЕЙМ-СЦЕНАРІЙ ВЛАСНОГО ЖИТТЯ МИКОЛИ ЦЕРТЕЛЕВА. ЛИСТ ДО СИНА

Ім'я М. Цертелева давно й тривко увійшло до історії україністики як видавця першої збірки українських дум «Опыт собрания старинных малороссийских песен» і засновника наукових публікацій українського народного епосу. Не потрапивши у фокус історії крупним планом, постать М. Цертелева в гуманітаристиці поки що має статус «приреченої» на згадування, проте збагачення історіографії подібними біографіями доповнює мозаїчне панно культурно-громадського життя XIX ст.

Вивчаючи діячів «другого/третього планів», дослідник зазвичай має «під рукою» найбільш істотні й розповсюджені факти про суб'єкта, що сприяє реконструкції канви його життя. Для створення ж загальної і повної біографії джерел, як правило, не достатньо¹. І справа не стільки в кількісній характеристиці, як «в обмеженості *видового спектра* доступного комплексу джерел, що визначає наявність чи відсутність найважливішої інформації відносно емоційної та когнітивно-рефлексивної складових діяльності індивіда, а також доступність чи недоступність для дослідження необхідних свідчень про мотивацію рішень, які він приймає в ситуаціях особистого та історичного вибору». За таких умов неціненного значення набувають «его-джерела», у «яких дослідник стикається із власним "я", або інколи "він", пишучи та описуючи предмет з тривалою присутністю в тексті». У таких документах «его свідомо чи несвідомо розкриває або і приховує себе»².

Частина «его-джерел» князя М.Цертелева нам вдалося віднайти у фонді П. Безсонова, що зберігається в Російському державному архіві літератури та мистецтва. П. Безсонов і М. Цертелев були членами «Московского общества любителей российской словесности», там вони й познайомилися, дуже скоро між ними зав'язалися щирі дружні стосунки. П. Безсонов мав намір видати монографію про життя та діяльність князя, однак в силу обставин цей план не вдалося реалізувати³.

Частину праці складала переписка М. Цертелєва, яку П. Безсонов отримав безпосередньо з рук князя. Серед великої кількості листів відомих діячів (М. Максимовича, Гр. Хвостова, А. Ріхтера, М. Польового, Б. Федорова, М. Каченовського й ін.) особливу цікавість у нас викликав лист М. Цертелєва до сина Петра⁴. Зазначений епістолярій вдало поєднує в собі елементи духовного заповіту Миколи Андрійовича з його творчими планами та настановами нащадкам. Провідною ідеєю листа є створення спогадів князя. З епістолярію пересвідчуємося, що ця ідея не була спонтанною, М. Цертелєв уже тривалий час нею переймався. Однак саме завдяки зусиллям сім'ї та знайомих (у першу чергу Я. Грота та П. Безсонова), які буквально насичують «життєвий простір» князя цією думкою, він робить перші кроки в реалізації цього плану. Зокрема лист містить структуру спогадів. Показово, що спочатку реконструкція життєвого шляху планувалась князем у двох різних площинах: літературній і службовій. Утім певний синкретизм творчо-інтелектуального життя з професійно-громадським вносить корективи в остаточний план спогадів:

«1. Малороссия или воспоминания о моем детстве, образовании, родных и близких знакомых.

2. Служба в столице и провинциях, или воспоминания литературные и служебные.

3. Швейцария и Москва – воспоминания о трехлетнем пребывании за границей и возвращении в Россию».

Цей фрейм-сценарій є саморефлексією власного життєвого шляху, особливо цікавим і цінним для дослідника є той факт, що рефлексивність М. Цертелєва за «спрямованістю» є спробою не лише сприйняти й осмислити свою психіку (інтрапсихічна рефлексія), але і зрозуміти поведінку інших людей (інтерпсихічна рефлексія). Саморефлексія М. Цертелєва виступає компонентом самопізнання, результатом якого є розуміння та пояснення своїх думок і почуттів, мотивів поведінки, здатність відповідати на причинні питання щодо свого характеру, світогляду, ставлення до себе й інших людей тощо. У буттєвому контексті це називається «дізнатися правду про самого себе»⁵. Механізм рефлексії в цьому випадку маємо розуміти як переосмислення й перебудову суб'єктом змісту своєї свідомості, своєї діяльності, спілкування, тобто своєї поведінки як цілісного відношення до оточуючого світу.

Структура спогадів М. Цертелєва демонструє нам багатовекторний напрямок рефлексивності, зокрема можемо виокремити:

– *комунікативну рефлексію*, метою якої є усвідомлення індивідом того, як він сприймається іншими партнерами по спілкуванню;

– *особистісну рефлексію*, яка дає змогу зрозуміти свій внутрішній світ;

– *інтелектуальну рефлексію*, що дає змогу спів ставити власні дії і предметні ситуації⁶.

Крім обґрунтування власної «концепції життя» для себе спогади М. Цертелєва спрямовані й на «зовнішнього читача». Князь планує розпочати мемуари з другого розділу, вважаючи «что содержание его интереснее других и то что он меньшими статьями может быть помещаем в современных журналах». Можливо, саме так, уже на схилі віку, М. Цертелєв прагнув нагадати про себе, звернути увагу на свою хоча і коротку, втім досить бурхливу літературно-творчу діяльність. Хронологічно другий розділ охоплює більшу частину природного життєвого циклу князя: служба в столиці починається в 1814 р., а переїзд до Москви відбувся на початку 60-х рр. ХІХ ст. Зазначимо, що служба в столиці (до 1823 р.) чергувалася з поїздками й тривалим перебуванням князя в Малоросії⁷.

Особливо плідним у творчо-літературному житті М. Цертелєва виявився «*петербурзький період*» (1818–1823 рр.). У цей час він знайомиться та спілкується з багатьма відомими культурно-громадськими діячами: О. Измайловим, Ф. Глинкою, М. Гречем, О. Сомовим, В. Панаєвим, Б. Федоровим, О. Криловим, А. Дельвігом, П. Плетньовим, В. Каразіним, О. Ріхтером, В. Кюхельбекером, О. Бестужевим, К. Рилєєвим, М. Польовим, О. Шишковим, І. Криловим, В. Жуковським, К. Батюшковим, С. Уваровим, М. Каченовським, О. Востоковим, М. Остолоповим, О. Воєковим, П. В'яземським, О. Пушкіним та ін. Практично всі вказані постаті входили до «Вольного общества любителей словесности, наук и художеств» (ВОЛСНХ) та «Вольного общества любителей российской словесности» (ВОЛРС). Протилежні погляди учасників приводять до утворення чисельних груп, партій у товариствах. Показово, що на чолі однієї з таких партій стояв М. Цертелєв. Він був палким критиком так званої «*нової школи словесності*»

(О. Пушкін, А. Дельвіг, В. Кюхельбекер, Є. Батюшков та ін.). У свою чергу представники останньої критикували опонентів, вважаючи їх «літераторами задньої шеренги», «співаками 15-го класу» (таке порівняння отримала «ізмайлівська група», до якої входили О. Ізмайлов, М. Цертелєв, В. Панаєв, Б. Федоров та ін.). М. Цертелєв фігурував у багатьох «літературних скандалах» початку 20-х рр. ХІХ ст., так би мовити, знав побутовий бік культурно-літературного процесу зсередини. Недарма Я. Грот постійно закликав М. Цертелєва до написання мемуарів, вважаючи, що вони «вложили би не маловажний вклад в историю русской литературы первых десятилетий нашего века»⁸. «Той, хто пише про свою культуру, володіє тим, що не може бути дано спостерігачеві зі сторони: *пам'яттю тіла* – тіла, сповненого німотою спогадів, тіла-маркованого, навантаженого історією, яка вже здійснилась. Саме завдяки пам'яті тіла виникає відчуття справжності оживленого минулого, і ми відчуваємо радість, знаходячи дійсність»⁸. Написання мемуарів – це акт саморефлексії, логічна структура якого «у різних суб'єктів виявляється ідентичною, різнитися може лише зміст фону зовнішнього сприйняття, від якого відштовхується рефлексія і сліди якого вона неминуче зберігає, а також способи зображення цього процесу»¹⁰. Саме насичення фактів/подій такими елементами «зовнішнього фону» і здатне відтворити історичну реальність як цілісну, довершену картину.

Не меншу інтригу в цьому розділі викликає й інша сюжетна лінія – спогади службові. Активна публічна творчо-інтелектуальна діяльність князя в середині 20-х рр. ХІХ ст. обривається так само різко, як і розпочалась. Натомість він робить блискучу кар'єру на освітянсько-педагогічній ниві, присвятивши цій справі близько 40 років. М. Цертелєв практично стояв біля джерел інституціоналізації системи освіти. Показово, що до 1823 р. службові інтереси Миколи Андрійовича були пов'язані виключно з Міністерством фінансів, утім він швидко пристосовується до нового «амплуа», активно вирішуючи теоретичні й практичні питання освітньо-наукової сфери. Зазначений епістолярій є підтвердженням того, що навіть після відставки князь не байдужий до процесу освіти та виховання: «...пишу длинную статью о системе нашего народн[ого] образования и думаю поместить ее в каком либо журнале».

Професійно-громадська діяльність М. Цертелєва сприяла утворенню розгалуженої мережі службових зв'язків, до якої входили чиновники різного статусу. Зокрема під час своєї діяльності він співпрацював із такими міністрами народної освіти, як О. Шишков, К. Лівен, С. Уваров, П. Ширінський-Шихматов, А. Норов; попечителями Харківського учбового округу в цей період були О. Перовський, В. Філатєв, Ю. Головкін, М. Долгоруков та ін. Сам князь планує описати своє знайомство із «шестью министрами народн[ого] просвещения, шестью генерал-губернаторами, с восемью попечителями разных учебн[ых] округов, с шестью архиереями и многими другими лицами, к которым я должен был соприкасаться по служебным моим обязанностям или по принятым в свете приличиям». Важливо зауважити, що в силу певних обставин М. Цертелєв упродовж майже 20 років фактично виконував обов'язки попечителя Харківського учбового округу (офіційно він займав посаду помічника попечителя), і відповідно, певною мірою впливав на духовно-культурну ситуацію краю.

Припускаємо, що перший і третій розділи теж не були б позбавлені яскравих картин із життя відомих діячів. Однак, на нашу думку, ця частина мемуарів, на відміну від другого розділу, має менш «публічний» характер, натомість сповнена «домашніми», особисто-інтимними переживаннями. Якщо другий розділ має на меті відображення «інших» для інших, то перший і третій – «себе» для себе та сім'ї. Вважаємо, що ця частина мала б стати складовою сімейної хроніки, зафіксувати постать князя саме для нащадків. Безсумнівно, для М. Цертелєва поняття «родова династія» було важливим, будучи метафізичною цілісністю, духовною єдністю, а не просто «сумою поколінь». Таким чином, свої мемуари, окрім суспільно-літературного призначення, він міг мислити і як складову в історії духовної генеалогії, пов'язаної з передачею культурного досвіду родової самосвідомості, моральних якостей. «...У каждого рода есть свои привычки, свои традиции, свои нравственные особенности, свои вкусы, своя нить культуры, связи с историей, ее понимание, и все это властно, хотя и бессознательно, воспринимаемое штрихами определяет душу отдельного члена рода...»¹¹.

Не маючи претензій на літературне визнання, свій творчий доробок М. Цертелєв планує зберегти для своїх дітей: «на память тебе, братьям и сестрам твоим, я соберу что сохранилось в моих

бумагах, велю переписать и оставлю каждому из вас по рукописному экземпляру – а один, для мама, хочу переписать собственноручно». Из вищесказаного бачимо, що літературна спадщина для самого князя набуває статусу «родової пам'яті», а не професійно-суспільного значення. Особливо ніжним і турботливим видається бажання власноручно створити один екземпляр для «мама» (йдеться про другу дружину князя Цертелєву (у дівочтві Чулкову) Варвару Семенівну).

Зауважимо, що зміст першого й третього розділів мав би ключову цінність для реконструкції біографії М. Цертелєва, адже у фокусі дослідників зазвичай знаходився його «петербурзький період» життя (1818–1823 рр.). Спогади князя про своє дитинство, побут, здобуття освіти, різні аспекти господарської та культурної діяльності, сімейні духовно-моральні ідеали пролили б світло на формування в нього стійкого інтересу до української народності, усної творчості. Сам М. Цертелєв планує зобразити «малоросійские типы», «которых теперь уже нет», «спосіб життя», яким він був 70 років тому. Усе своє дитинство та юність князь перебував в атмосфері численних лояльностей, найяскравішими носіями яких в оточенні М. Цертелєва були Д. Трощинський і В. Капніст. Обоє вони відіграли свою роль у житті князя: Дмитро Прокопович у якості патрона-мецената, а відомий письменник стає для молодого Миколи поводитирем у літературно-творчій царині. Українська лояльність, прищеплена в юності, стає частиною всього життя М. Цертелєва. Навіть така незначна на перший погляд деталь, як звернення батька до сина – «Петрусь», свідчить про те, що українські лояльності були присутні навіть на побутовому рівні.

Окрім ідеї створення спогадів, лист М. Цертелєва до сина містить інформацію щодо пояснення самим князем місця й ролі творчої діяльності у його житті: «я писал потому только, что мне хотелось писать, потому что это доставляло мне приятное занятие, а иногда какою-то потребностью души, изложит на бумаге то, что я думал или чувствовал». Для князя творчий процес – це важливий компонент його існування, його тіла, розуму, емоцій і духу¹². Творчість потрібна Миколі Андрійовичу для реалізації власної індивідуальності, задоволення духовно-естетичних потреб. Вона виступає в якості сили, що «трансформує, сприяє позитивній самооцінці і забезпечує самопросування індивіда в своєму розвитку»¹³. Твор-

чість для М. Цертелєва – це частина життя, внутрішньо мотивований процес активного пошуку потенційних можливостей гармонійного вирішення об'єктивних і суб'єктивних протиріч.

Епістолярій у цілому, а особливо план спогадів дають нам уявлення про бачення М. Цертелєвим своєї біографії. Він окреслює не хронологічний, а тематичний каркас життєвого шляху. Біографія в його уяві постає як об'ємна конструкція, що складається з багатьох компонент, і тільки розуміння кожної з них здатне відтворити індивідуальний мікросвіт М. Цертелєва. Вражає те, що думки князя дивним чином корелюють із сучасним розумінням інтелектуальної біографії, яка є всеохоплюючою, вона інтегрує повний спектр життя героя та його робіт, висвітлює розвиток його думки під впливом зовнішніх стимулів – соціальних, політичних, культурних, наукових і дозволяє висвітлити інтелектуальний шлях суб'єкта в контексті глобального інтелектуального простору¹⁴. Інтелектуальна біографія є не просто звичайним відтворенням етапів життєвого шляху, а квінтесенцією життєвої активності в усіх її проявах: як громадянина, науковця, просто людини, яка здатна самостійно мислити, приймати усвідомлені рішення та відстоювати свої позиції¹⁵.

Отже, М. Цертелєв ще в II половині XIX ст. створив начерки своєї біографії, що може послужити планом і для сучасного дослідника.

Лист М. А. Цертелєва до сина П. М. Цертелєва

8 березня 1867. Москва.

В последнем письме твоём, мой милой Петрусь, ты просишь – прислать тебе список статей, которые, во время оно, в разных журналах, были напечатаны мною, не исключая и тех, под которыми я не писал моего имени. Исполнить твою просьбу, вполне удовлетворительно, никак не могу потому, что не только забыл, где и когда что печатал, но даже не припомню названия некоторых статей. Если Г. Грот советовал тебе собрать и напечатать мои литературные попытки, то это с его стороны не более как любезность светского, умного человека; а тебе терять время на пустое занятие по моему грех, можно употребить досуг на что ни будь полезное.

Я никогда не имел претензии на литературную известность, а потому не желал и не желаю печатать собрания моих стихов и прозы; я писал потому только, что мне хотелось писать, потому что это доставляло мне приятное занятие, а иногда какую-то потребность души, изложить на бумаге то, что я думал или чувствовал. – На память тебе, братьям и сестрам твоим, я соберу что сохранилось в моих бумагах, велю переписать и оставлю каждому из вас по рукописному экземпляру – а один, для мамы, хочу переписать собственноручно.

Что касается до другого твоего предложения, то оно вполне согласно с моим желанием. Я давно уже собираюсь заняться составлением *моих воспоминаний* и думал расположить их так:

1. Воспоминание о Малороссии – куда войдет мое детство и учение.

2. Воспоминания литературные.

3. Воспоминания служебные.

Но при таком делении пришлось бы несколько раз говорить об одних и тех же личностях, потому, что почти все мои литературные знакомства в некоторой связи со служебными и в особенности в первое десятилетие моей службы; по этому я решился разделить так:

1. *Малороссия* или воспоминания о моем детстве, образовании, родных и близких знакомых.

2. *Служба в столице и провинциях*, или воспоминания литературные и служебные.

3. *Швейцария и Москва* – воспоминания о трехлетнем пребывании за границей и возвращении в Россию.

Думаю начать писать со второго отдела, полагая, что содержание его интереснее других и то что он небольшими статьями может быть помещаем в современных журналах.

В моих воспоминаниях, кроме малороссийских типов, которых теперь уже нет, кроме образа жизни, какой был за 70 лет пред этим, я опишу знакомство мое боле чем с двадцатью литераторами того времени и преимущественно с В. В. Капнистом, с Державиным, с Шишковым, с И. И. Дмитриевым и с чудаком

Гр. Хвостовым, а из занимавших важные служебные должности, знакомство мое с Трощинскимъ, граф. Милорадовичем, Олениным, шестью министрами народн[ого] просвещения, шестью генерал-губернаторами, с восемью попечителями разных учебн[ых] округов, с шестью архиереями и многими другими лицами, к которым я должен был соприкасаться по служебным моим обязанностям или по принятым в свете приличиям.

Недели чрез две я составляю список всем моим статьям, какие припомню, а также и подробную программу моих воспоминаний, и пришлю их тебе; теперь же не успеваю: – пишу длинную статью о системе нашего народн[ого] образования и думаю поместить ее в каком либо журнале.

Поклонись от меня Г. Гроту – мы были с ним знакомы и не редко встречались у покойного П. А. Плетнева.

Господь да хранит тебя.

Любящий тебя отец К. Ц.

Напиши мне что ни будь о твоих служебных предположениях.

¹ Мининков Н. А. Человек второго ряда как исследовательская проблема // Человек второго плана в истории. – Вып. 1. – Ростов-на-Дону, 2004. – С. 7.

² Цит. за Острянюк А. «Джерела особового походження»: семантика поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вып. 5. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 233.

³ Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – 270 лл.

⁴ Письмо Цертелева Н. А. Цертелеву П. Н. (сыну) // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 32. – 2 лл. (В монографії міститься копія листа).

⁵ Леонтьев Д. А., Аверина А. Ж. Феномен рефлексии в контексте проблемы саморегуляции [Электронный ресурс] // Психологические исследования: электрон. науч. журн. – 2011. – № 2(16). URL: <http://psy-study.ru>.

⁶ Там само.

⁷ Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 148 об.

⁸ Письмо Я. К. Грота Н. А. Цертелеву от 6 мая 1868 года / Бессонов П. А. Князь Николай Андреевич Цертелев (Эпизод из истории русской литературы и педагогической деятельности на протяжении полувека) [монография] // РГАЛИ. – Ф. 2866. – Оп. 2. – Д. 7. – Л. 135.

⁹ Козлова Н. Н. Опыт социологического чтения «человеческих документов», или размышления о значимости методологической рефлексии // Социологические исследования. – 2000. – № 9. – С. 28.

¹⁰ Винник Д. В. Рефлексивные и интенциональные состояния сознания. Специфика и соотношение / http://www.philosophy.ru/library/vinnik/intent_reflect_vinnik.html.

¹¹ Цит. за Городнова Л. Е. Смысловый континуум понятия «усадьба» / http://analculturolog.ru/ru/component/k2/item/195-article_7.html.

¹² Ильин Е. П. Психология творчества, креативности, одаренности: Питер; Спб. – С. 10.

¹³ Там само.

¹⁴ Андреев В. «Інтелектуальна біографія» історика:експлікація поняття // Ейдос. Альманах теорії та історії історичної науки / Головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор І. Колесник. – Вип. 5. – К. : Інститут історії України НАН України, 2010/2011. – С. 337.

¹⁵ Там само. – С. 339.